

РЕГИНСКИЯТ МИРЕН ДОГОВОР И СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ГРАД ЦЕПЕНА¹

Илия Г. Илиев

Регинският мирен договор (1256 г.)² е един от най-оспорваните ходове на българската дипломация през средновековието. С този акт било признато явното надмощие на Никеиската империя над Българското царство след войната между цар Михаил II Асен (1246 – 1256) и император Теодор II Ласкарис (1254 – 1258), но по начин, граничещ с предателство към държавните интереси. Нека припомним накратко сведенията, които са запазени в изворите за тези драматични събития³.

При смяната на българския престол през 1246 г., когато единият малолетен син на цар Иван II Асен – Калиман I Асен – бил сменен чрез преврат от другия му малолетен син – Михаил II Асен, никейският император Йоан III Дука Ватаци (1222 – 1254) решил да се възползува от нестабилното положение в България. Византийските войски превзели Сяр и Мелник, а Стоб (край дн. с. Стоб, Кюстендилско), Хотово (край дн. с. Хотово, на 14 км Ю-И от Сандански), Велбъжд, Скопие, Велес, Прилеп, Невстапол (Овче поле, недалеч от Велес), Просек и областта на Родопите със Станимака и Цепена се предали вероятно без да окажат съпротива. Регентството на малолетния български владетел начело с майка му Ирина Комнина било принудено да се примири с положението и да подпише мирен договор с Никеиската империя. През 1254 г., след смъртта на император Йоан III Дука Ватаци (3 ноември), Михаил II Асен решил да се реабилитира за понесеното унижение и с бърз поход освободил родопската област, превземайки всички по-важни крепости без Мъняк⁴. Българските войски обаче не били добре подготвени и ръководени в този поход, което довело до отблъскването им от излезлия настреща василевс Теодор II Ласкарис. Византийците успели да си възвърнат крепостите в Родопите без Цепена. В Мелник българският воевода Драгота организираше въстание срещу ромейската власт, но изоставен от българския цар на собствените си сили, бил убит,

а бунтът – потушен. Изпращането на кумански отряди в Югоизточна Тракия било последният, отново неподкрепен с активни военни действия ход на българския цар, който скоро след това, през пролетта на 1256 г., изпратил делегация от български боляри начело със своя тъст Ростислав Михайлович за мирни преговори с Теодор Ласкарис.

Междувременно стремежът на никейския император да овладее стратегически важната и добре укрепена българска твърдина Цепена не се увенчал с успех. Още преди зимата на 1255 – 1256 г. императорът заповядал на своите военачалници Алексей Стратегопул и Константин Торник, които се намирали със своите части в Сяр, да напреднат по долината на р. Места и да ударят от юг непревземаемата крепост. Техният поход се осуетил от натъкването на българска засада и завършил със срамно бягство, като изоставили целия си обоз в ръцете на българите⁵. Въпреки настъпващата зима амбициозният никейски владетел лично повел войските си от Адрианопол през Станимака и Баткун към Цепена. Големите студове и дълбоките снегове още един път препречили пътя на византийците към заветната им цел. До пролетта на 1256 г. нови опити в тази посока не били правени. Неочаквано при преговорите с Ростислав Михайлович край р. Регина⁶ Теодор Ласкарис успял с щедри подаръци и обещания⁷ да склони авантюристично настроения княз да пренебрегне българските интереси, които бил дошъл да защитава, и да подари на императора важната крепост Цепена. Не стигало това, ами били отстъпени и две важни български области в Македония – Скопската и Вранянската, а Велбъжд станал граничен град, заобиколен от три страни с владения на никейския император. Не случайно щастливият с неочаквано лесната си победа Теодор Ласкарис отдал своя успех на Божията воля. В своето послание до поданиците си в Мала Азия той пише: “Това... което Бог благоволи да реши, непременно се проявява на дело. И сега Той непрестанно допълва целостта на моята победа чрез наскороиздигнатите победни паметници. И което е най-учудващо – Този, който допусна да станат смутовете, реши и донесе умиротворяването... Започна война, а Той, миротворецът, я прекрати, а когато противниците ни извадиха мечовете си, но лъковете им рухнаха, воюващите се стреснаха и упорстващите станаха изкупление, а прочутата Цепена стана зестра на мира.”⁸

От сведенията, които дава за Цепена Гоерги Акрополит, съвременник на разглежданите събития, стават ясни две неща. Първо, че крепостта била здраво укрепена и въобще недостъпна през зимата, и второ, че императорът много силно желал да превземе тази родопска твърдина⁹. Задача на настоящото изследване е да се дадат, ако е възможно, някои по-приемливи обяснения на това желание на Теодор Ласкарис, освен срещаните у всички изследвачи на тези събития най-общи констатации, че Цепена била голяма и силна родопска крепост. Самият император в споменатото си послание до своите източни поданици дава някои любопитни подробности. След като разказва накратко и най-общо за преминаването на крепостта от български в ромейски ръце и обратно през периода 1246 – 1254 г., той се спира по-подробно на чувствата, които го обзели след получаването на крепостта по силата на Регинския мирен договор: “Край нея многовойнственият Арес изправи една срещу друга българската и ромейската войска и големи борби се водиха край нея и заради нея и много шум се вдигна, и примрелите преди българи сега заради нея повярваха, че живеят нов живот, а нашата отлична войска я превзе и вдигна победен знак. Това е велик дар от Бога за нас, Божиите хора, понеже е дар Божи, който е бил невидим преди, а сега ни се предава...”¹⁰.

Причините за тази радост се коренят според императора не само в това, че Цепена е добре укрепена и труднопревземаема крепост, но и в това, че се намира на стратегически важно място – там, където се сливат планините Хемус и Родопи. По този начин крепостта контролира важните пътища, минаващи през северните подножия на Родопите и през самата планина¹¹. Това е преди всичко пътят от Пловдив или Станимака, вървящ на запад през Перистица, Кричим и Баткун (край дн. с. Паталеница, Пазарджишко), за Цепена, откъдето завивал на югозапад по долината на р. Места и през Никопол (край дн. с. Гърмен, Гоцеделчевско) достигал Мелник и другия важен вертикален път по долината на р. Струма, свързващ Средец с Виа Егнация. От Баткун е можело да се достигне на запад през днешния проход Момина клисура до Стоб, т. е. отново до пътя по доли-ната на р. Струма. По такъв начин Цепена контролирала на практика всички важни пътища в Западните Родопи, свързващи долините на Марица, Места и Струма, по които са минавали главните стратегически артерии в тази част на Балканския полуостров.

Местоположението на Цепена станало особено важно за Никейската империя по времето на Йоан III Дука Ватаци и Теодор II Ласкарис, тъй като тя заедно със Скопие, Стоб и Станимака затваряла достъпа до ромейските владения в Македония и Беломорието, а както видяхме, владенето на Цепена давало и стратегическо преимущество при военни действия в един обширен район, достигащ река Марица, Средните Родопи, Беломорието и долните течения на Места и Струма. Неслучайно през XIV в. крепостта е седалище на военното командване на епархията Стенимахос и Цепена¹².

Наблягайки върху стратегическото значение на Цепена, император Теодор Ласкарис отбелязва в споменатото си послание, че крепостта има особено значение и като опорен пункт на никейските граници в тази част на Балканския полуостров. Той пише: “ (Цепена) определя границите и слага отпечатък върху целия ни жребий. Тя (границата) преминава отсам Сардика и Филипovia град спрямо нас в Македония и отделя Велбъжд и добавя към предишното състояние (на границите) прочутата Скопска тема и известната Вранийска¹³, включва Алванон¹⁴ и довежда границите до сръбските предели...”¹⁵.

Така определена от самия император, границата на Никея с България би била много уязвима без владенето на Цепена, която би осигурявала на българските войски лесен и бърз достъп до сърцето на никейските владения на Балканския полуостров и би попречила на настъплението на Никейската империя срещу Епир и Тесалия.

Що се отнася до местоположението и фортификациите на Цепена, Теодор Ласкарис се задоволява само с едно бегло и не много точно описание: “И така на царство ми бе отстъпена споменатата прочута крепост Цепена, която се намира при проходите на Родопа, около известната планина Книшава¹⁶; тя е здрава прочута крепост, обградена от добре укрепени места, намира се съвсем близо до българските предели и владее граничната зона, както и места, които са по-навътре от нейната област. Тя е много добре укрепена и изобщо трудно достъпна и напълно непревземаема...”¹⁷.

В предаването на това описание на български език досега вместо “при проходите на Родопа” се използваше старият и очевидно не съвсем точен превод “на върховете на Родопите”¹⁸. Както стана дума по-горе и както е видно от археологическите проуч-

вания¹⁹, в местността Калето на 6 км северно от с. Дорково, Пазарджишко, крепостта се е намирала именно в един от проходите на Родопите, през който през средновековието минавал важен път, свързващ горното течение на Марица с долините на Места и Струма към Беломорието и Македония. Що се отнася до фортификациите на Цепена и нейното свързване с една добре изградена система от по-малки укрепления, ще припомним накратко установеното от археолозите, проучвали този район на Родопите.

Средновековна Цепена е представлявала укрепен град, разположен в ниските части около един доминиращ над равнината хълм, недалеч от Чепинската река в Западните Родопи. На хълма с площ около 25 дка втора крепостна стена ограждала градското ядро, а на най-високо разположената тераса трета стена оформяла един своеобразен замък с площ около 15 дка и многогълна кула в средата, издигаща се на най-високото място на терена и представляваща с дебелите си стени последно, четвърто укрепително съоръжение на града-крепост. Така представената концентрична система на укрепяване има паралели с други средновековни български крепости – Търновград, Охрид, Преслав – и добре следва естествените дадености на терена. Крепостта е била свързана в една укрепителна система чрез визуална връзка с разположените наблизко по-малки крепости – Баткун, Паталеница (дн. едноименно пазарджишко село), Кричим и др.

Всичко това потвърждава по категоричен начин значението, което градът-крепост имал през средните векове, и обяснява, според мене задоволително, иначе труднообяснимите усилия на император Теодор II Ласкарис непременно и с цената на рискована зимна кампания да завладее непристъпната родопска крепост.

В тази кратка работа се опитам да покажа значението, което родопската крепост Цепена придобива за Никеиската империя в средата на XIII в. във връзка с неуспешната за българската страна война, водена от цар Михаил II Асен срещу император Теодор II Ласкарис. Ако изводите ми са верни, може без преувеличение да се твърди, че без Цепена завоеванията на никейския император в Тракия и Родопите през разглеждания период не биха били нито доведени до своя естествен предел, нито лесно защитими при тогавашната военно-политическа конюнктура в региона. До тези изводи според мене води вкараният в научно обръщение нов и пълен превод

на посланието на император Теодор II Ласкарис до неговите поданици в Мала Азия, съпоставено с известните данни в произведенията на византийските хронисти Георги Акрополит и Теодор Скутариот.

БЕЛЕЖКИ

¹ Макар в литературата да се е наложила формата Цепина, по-правилно от фонетична гледна точка е името Цепена, както показва още **К. Иречек** в своите “Пътувания по България” (С., 1974, с. 588–589) и както е прието от **М. Войнов** – преводача на Георги Акрополит в ГИБИ, т. VIII. За същата форма (Цепена) настоява и **К. Гагова** (Тракия през българското средновековие, С., 1995, с. 263).

² Съществуват различни хронологически посочвания за датата на сключване на Регинския мирен договор – от 25 май у **Дьолгер (Dölger, F. Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches. 3, München und Berlin, 1932, № 1833, s. 27)** до 6 август у **Златарски** (История на българската държава през средните векове, т. III, С., 1972, с. 463–464). Изворите също дават различни дати – “около празника на св. св. Петър и Павел (29 юни) у **Теодор Скутариот** (Theodori Scutariotae Anonymi Synopsis Chronicon = Bibliotheca Graeca medii aevi, 7, Parisiis, 1894, p. 525) или “немного преди празника Преображение Господне” (6 август) у **Георги Акрополит** (Georgii Acropolitae Opera, vol. I, res. A. Heisenberg, Lipsiae, 1903, p. 127). Вж. също: **Божилов, И.** Фамилията на Асеновци, С., 1985, с. 108 и бел. 34; **Гюзелев, В.** Извори за средновековната история на България (VII – XIV в.) в австрийските ръкописни сборки и архиви. С., 1994, с. 268, бел. 5.

³ На българо-никейските отношения в периода 1246 – 1256 г. са посветени множество изследвания. Вж.: **Златарски**, История, III, с. 428–467; **Дуйчев, И.** Походът на император Теодор II Ласкарис против Мелник в 1255 г. Проучвания върху българското средновековие. – Сб. БАН, кн. 41, 1949, с. 111–114; **Цанкова-Петкова, Г.** България при Асеновци, С., 1978, с. 141–146; **Гюзелев, В.** Българската държава и Никея в борба срещу Латинската Цариградска империя. – Известия на НИМ, II, 1978, с. 20–23; **Петкова, И.** Византийският историк Георги Акрополит и проблеми на българската история около средата на XIII в. – Трудове на ВТУ “Кирил и Методий”, 18, 1980 – 1981, № 3, с. 146–154; **Лазаров, И.** Управление на Михаил II Асен и Ирина Комнина. (1246 – 1256 г.) – Векове, 1984, 2, с. 12–19; **Данчева-Василева, А.** България и Латинската империя (1204 – 1261 г.). С., 1985, с. 157–164; **Божилов, И.** Асеновци, с. 106–110.

⁴ Средновековна българска крепост по средното течение на р. Арда с неустановено местоположение. Вж.: **Гагова, К.** Тракия, с. 198.

⁵ *Acropolitae Opera*, I, p. 113–114.

⁶ Днешната р. Ергене в Турция, ляв приток на Марица, извираща от южните склонове на Странджа.

⁷ В историята на Георги Акрополит се споменава, че за вероломното си посредничество Ростислав Михайлович получил “царски подаръци... коне, тъкани и други неща... на брой около двадесет хиляди”. (Ср.: *Acropolitae Opera*, I, p. 127).

⁸ *Гюзелев*, Извори, с. 78.

⁹ На няколко места в своята история Георги Акрополит споменава Цепена. Най-подробни са неговите сведения по повод на втория поход на император Теодор II Ласкарис срещу града през зимата на 1255 – 1256 г.: “Цепена... беше твърде укрепена и се намираще там, където се срещат двете най-големи планини – Хемус и Родопите, посред които тече река Еврос... И тъй той (император Теодор II Ласкарис – бел. моя) бързаше да предприеме поход срещу нея и да изпита наличните си сили. Лятото беше вече минало, а есента беше към края си. А той никак не се грижеше за времето, не мислеше и за зимния студ – той целеше да изпълни единствено своето желание. Вдигна цялата войска от Адрианопол, нареди да се съберат отвсякъде от македонската земя извънредно много коли – едни, за да возят машините и стенобойните уреди, а други да прекарват припасите на войската – и заповяда да бъдат събрани безбройно много мъже пехотинци, стрелци и боздуганосци. След като всичко бе приготвено добре и така, както смяташе, той се вдигна от Адрианопол и потегли срещу Цепена... И тъй пристигна в града, наречен Баткунион... Императорът тръгна нагоре с цялата си войска. Мястото навсякъде беше стръмно за изкачване и твърде дебелят и гладък лед правеше целия път много мъчен за вървене. И тъй войската през цялата нощ пали огньовете и се грях... Когато нощта премина и светна денят, той разбра, че крепостта е недостъпна за обсада и заповяда на войската да слезе в полето... Той сам слизаше отзад пеша, както и останалите, защото беше невъзможно да се върви като конник по склона на хълма.” (*Acropolitae Opera*, I, p. 119–124. Използва се преводът на **М. Войнов** от ГИБИ, VIII, с. 190–192).

¹⁰ *Гюзелев*, Извори, с. 79.

¹¹ По-подробно за стратегическите пътища в тази част на Балканския полуостров през средновековието вж.: **Ангелов, Д.** Съобщително-операционни линии и осведомителна служба във войните и външно-политическите отношения между България и Византия през XII – XIV вв. – ИБИД, XXII – XXIV, 1948, с. 217–218, 220–221, 225–226, 235.

¹² Едно сравнително пълно изложение върху управлението на Родопската област през средните векове намираме в работата на **К. Гагова**, Тракия, с. 66–83. По-специално за епархията Стенимахос и Цепена вж. с. 75–76. По въпроса дали Алексий Слав е управлявал своето владение от Цепена и

кога, Гагова предпазливо посочва изворите и различните мнения, приемащи или отхвърлящи този факт от историята на града (ср. на с. 263 и посочената на стр. 264 литература).

¹³ От посланието на император Теодор II Ласкарис (вж.: Гюзелев, Извори, с. 79) излиза, че Скопската и Вранийската област, владени дотогава от българския цар, наистина били отстъпени на Никейската империя. Ласкарис обаче подчертава, че те били един вид разширение на никейската територия, “добавка към предишното състояние (на границите – бел. моя)”. От друга страна, Георги Акрополит – съвременник на тези събития, посочва в своята история, че след уговореното при р. Регина предаване на Цепена на император Теодор II Ласкарис било решено “двете страни да се задоволяват с предишните си граници” (ср.: **Acropolitae Opera**, I, p. 127). Какви били тези предишни граници, Акрополит не съобщава на други места в своята история във връзка с походите на император Йоан III Дука Ватаци от 1246 и 1254 г. и на император Теодор II Ласкарис от 1254 – 1255 г. Единствено при определяне на българо-никейската граница в 1246 г. се споменава, че в никейските предели влязла “областта... на Скопие” (ср.: **Acropolitae Opera**, I, p. 78), но това положение не се запазило задълго, тъй като виждаме Йоан Ватаци да възстановява със сила своята власт в Македония, като това му се удало на север само до Прилеп и Велес (ср.: **Acropolitae Opera**, I, p. 91–92; **Златарски**, История, с. 478). Като добавим към казаното дотук и факта, че именно управителят на Скопската тема Константин Тих става български цар след междусобиците през 1256 – 1257 г., изглежда трябва да приемем казаното от Теодор II Ласкарис в неговото послание относно Скопската и Вранийската тема за, меко казано, преувеличено. Все пак на този въпрос заслужава да бъде посветено специално изследване. Всички автори, които са се занимавали с последиците от Регинския мирен договор, с изключение на В. Златарски донякъде, не поставят под съмнение твърдението на Теодор Ласкарис.

¹⁴ Вероятно става дума за областта в западната част на Балканския полуостров с център дн. албански град Круя, гранична в средата на XIII в. между византийските, сръбските и българските земи (ср.: **Ангелов**, Съобщително-операционни линии, с. 216).

¹⁵ Гюзелев, Извори, с. 79.

¹⁶ Вероятно название на част или на цялата Рила планина през средновековието (ср.: **Гагова**, Тракия, с. 176–177).

¹⁷ Гюзелев, Извори, с. 79.

¹⁸ Ср.: **Златарски**, История, с. 460. Наистина изразът “πρός τὰς υπερβολὰς τῆς Ῥοδόλης” може да бъде преведен и по посочения от Златарски начин, но едно по-внимателно вглеждане в текста и съпоставянето му с цялата историко-географска информация, предложена в настоящата моя работа, ме накарва да предпочета превода “при проходите на Родопа”. Голямата по обем

работа по превеждането на гръцките текстове за книгата на **чл.-кор. В. Гюзелев**, Извори за средновековната история на България (VII – XIV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви, С., 1994, не ми позволи навреме да забележа тази особеност в текста на оригинала, което пък ме накара сега да направя и предложа на вниманието на колегите специалисти нужната корекция на моя превод.

¹⁹ Основно съчинение, отразяващо археологическите проучвания на Цепена, е статията на **С. Георгиева** и **Н. Гиздова**. Средновековната крепост Цепина. – ИАИ, 24, с. 41–57. Вж. и работата на **Гагова**, Тракия, с. 263–264, с посочената там литература. Даденото тук архитектурно описание на Цепена и нейния район с оглед на стратегическото му значение е направено с помощта на изследванията на **М. Харбова**. Отбранителни съоръжения в българското средновековие. С., 1981, с. 181–185.